

Geestelijke zorg geeft te denken. (over levensverhalen van ouderen en geestelijke verzorging)

Drs. F. Postema

Samenvatting

In dit artikel staat de vraag centraal wat levensverhalen betekenen in relatie tot de geestelijke zorg aan ouderen die opgenomen zijn in een verpleeghuis. Allereerst zal ik aan de hand van casuïstiek stilstaan bij een aantal belangrijke kenmerken van het verhaal; daarna omschrijf ik de betekenis van een opname in een verpleeghuis en de daarmee samenhangende crisis; dan zal ik de functie van het levensverhaal in het kader van geestelijke zorg in die situatie omschrijven. Ik besluit dit artikel met een conclusie waarin de essentie van geestelijke zorg in relatie tot het levensverhaal wordt aangeduid.

1 Levensverhalen

1.1. Een 'woord' als verhaal

Ik zit naast haar op een begeleidingshuiskamer van de afdeling somatiek in ons verpleeghuis. Zij is daar nu drie weken en ik ben bij haar geroepen omdat zij in die drie weken nauwelijks gesproken heeft. Het is nog maar een maand geleden dat haar man plotseling is gestorven. Zij moest vanwege haar invaliditeit en de daaraan gerelateerde bijzondere zorg naar ons verpleeghuis. Het begraven van je man waarmee je meer dan 60 jaar getrouwd bent geweest en verhuizen naar een verpleeghuis in één week tijd, ik moet er niet aan denken. Al meer dan tien minuten zit ik naast haar. Beide zwijgen wij. Ik heb mij voorgenomen solidair te zijn in haar stilte en naar haar te luisteren. Ineens staat ze op. Loopt wankelend achter de rollator naar het kleine keukentje en probeert wat water in de ketel te schenken, 'k Begryp 't nait' (ik begrijp het niet) zegt ze en loopt weer terug. Het is eigenlijk geen lopen, meer wankelen. Ik doe wat zij wilde doen, zet theewater op en ga weer, zonder iets te zeggen, naast haar zitten. 'God', zegt ze na vijf minuten en ik herhaal dat woord. 'Jao', zegt ze. En ze zegt nog iets! 'In dat woord moet alles worden meegedacht'. 'Bingo', denk ik, want dit is een citaat uit een gedicht van Geert Boogaard. Dat ken ik toevallig omdat ik het een keer gebruikt heb bij een 4 mei viering. 'Dat was Geert Boogaard', zeg ik. 'Jao', zegt ze. 'Jao, daar zit aal in'. Ik herhaal 'alles' waarop zij mij voor het eerst aankijkt. 'Ik ben hier wel, maar mijn gedachten zijn daar,' zegt ze. Ze wijst ongericht naar buiten en begint te huilen.

Zij hanteert een mooi begrip. Letterlijk genomen is 'be-grijpen' vastpakken. Als wij dingen voelen, denken wij te weten wat het is. Sensomotorisch be-grip is essentieel en staat aan de basis van ons kennen. In de ontwikkeling van de mens, zijn woorden abstracte plaatsvervangers van het letterlijk begrijpen of vastpakken van de dingen. Woorden komen als

Pagina van 11

plaatsvervangers in de plaats van dingen, maar ook van toestanden en handelingen. Woorden verwijzen dus niet altijd naar concrete zaken in de wereld, maar kunnen als symbolen van begrip ook het on-begrijpbare (proberen te) grijpen.

Denk aan onderwerpen als liefde, schaamte, hoop, leven, dood, geborgenheid of troostvolle nabijheid. Deze zaken kunnen we niet begrijpen en ons begrip van deze zaken is ten diepste strikt individueel. Ook woorden hebben hun beperkingen en geven slechts ten dele weer wat bedoeld wordt. Met de uitspraak 'ik heb haar lief is nog niet gezegd wat de inhoud van die liefde is. 'God' zei de vrouw uit onze casus. God is slechts een woord, waarmee de volle betekenis van God beperkt wordt. Dat geldt ook voor woorden voor gevoelstoestanden, of persoonskenmerken. Ze verwijzen bijna zonder uitzondering naar direct te begrijpen grootheden: hij is hard, zacht, koud, warm, barmhartig, vol erbarmen, hij heeft een hart van goud, ik heb een steen op de maag en een brok in mijn keel of ik voel mij hopeloos verloren etc. In het zoeken naar woorden voor het ongrijpbare, wordt gezocht naar het (be)grijp-bare zoals dat in het taalveld voor handen is. Zo is liefde 'als een roos' en kan verdriet 'als een mes door het hart steken'. De verliefde heeft 'vlinders in de buik' en de angstige heeft 'een steen op de maag'. Het woord 'God' is voor deze vrouw een dynamische werkelijkheid waarmee in de tijd van haar leven telkens opnieuw een relatie wordt aangegaan. 'Waar in alles (het hele leven) moet worden meegedacht'. 'God' is een woord dat telkens door betekenisvolle ervaringen wordt aangevuld.

Woorden zijn transitie objecten, verwijzende abstracte eenheden van begrip. Door deze eenheden met elkaar in verband te brengen ontstaan verhalen. 'Mijn gedachten zijn daar' zei ze. Alleen al in het woordje 'daar' en het gebaar waarmee dat woord ondersteund wordt, zit een verhaal. Om letterlijk 'grip' op de 'dingen des levens' te krijgen vinden wij woorden voor de dingen die gebeuren. Als wij één woord delen met een heleboel andere mensen is dat een collectief verhaal. Door bijvoorbeeld samen een bepaalde gebeurtenis 'regen' te noemen. Het woord 'regen' overstijgt zijn individuele betekenis en krijgt binnen een samenleving van mensen een functie. Daarmee is het tevens losgemaakt van de feitelijke regen, waar je wel of niet inzit. Het woord is gaan leven als een gebeurtenis met een begin en een eind en heeft bij ieder mens haar eigen connotatie. Voor de een zal dat de verkwikkende werking van regen zijn, voor de ander zal de geur van een voorjaarsregen in gedachten komen, voor weer een ander zijn er misschien associaties aan een bittere overstromingen. Woorden verhalen van een meerdimensionaal interactief, continu interacterend proces.

1.2 De functie van verhalen

Haar gedachten zijn 'daar'. Ik nodigde haar uit iets te vertellen over het 'daar'. Daar waar zij al die jaren gewoond heeft, samen met haar man, haar kinderen, dieren, buren, het dorp én de kerk niet te vergeten. Zij heeft altijd klaargestaan voor haar gezin. Niets was haar te veel, ze was er altijd. Niet alleen voor haar gezin, maar ook voor de buurt waar ze woonde. De mensen

wisten haar wel te vinden. Toen de kinderen de deur uit gingen en zij eindelijk aan zichzelf konden toekomen, werden grootse plannen gemaakt. Een paar keer per jaar op vakantie naar die gebieden waar zij alleen maar over had gehoord. Blauwe zee en witte stranden. Totdat... de ene ramp na de andere haar treft. Ze verliest één van haar kleinkinderen. Een halfjaar daarna verliest zij haar echtgenoot. Ze krijgt een auto ongeluk en komt daar gehandicapt uit. Tot overmaat van ramp werd er bij het bevolkingsonderzoek twee jaar geleden borstkanker geconstateerd. Ze is opstandig en in haar opstand heeft zij maar één vraag, 'waarom'?

Ook deze vrouw is geboren in een bestaand verhaal vol polariteiten en dilemma's. Net zoals mensen aanvankelijk hun wereld (als zuigeling) letterlijk begrijpen en zo tot be-grip en weer later tot woordelijk be-grip komen, zo liggen aan de basis van ons denken bepaalde collectieve waarden en normen die in en vanuit het bestaand verhaal worden meegegeven en overgedragen. Bijvoorbeeld een basaal gevoel van rechtvaardig en onrechtvaardig. Reeds zeer jonge kinderen leren dat als hun broertje of zusje een snoepje krijgt, zij er ook één verdienen. 'Eerlijk zullen wij alles delen...'. Aan wat kinderen geleerd wordt liggen basale verhalen (concepten) ten grondslag. Concepten die ondermeer wereldbeelden, mensbeelden, zelfbeelden, beelden over welzijn, over anderen, over goed en kwaad bevatten. Later in het leven zien we dat in situaties van tegenspoed en ziekte, mensen collectieve verhalen inzetten om deze situaties niet klakkeloos te hoeven tolereren en om ongelijkheid te rechtvaardigen. Zo zal iemand die heel aardig is en al het goeds van de wereld verdient, maar nochtans voortdurend met tegenslagen heeft te kampen, volgens het ene collectieve verhaal later in de hemel rijkelijk door God beloond worden, of volgens een ander collectief verhaal is deze vrouw nu een goede vrouw, maar moet ze het slechte Karma uit een vorig leven nu uitwerken om tot verlichting te komen.

Collectieve en individuele verhalen bieden de mogelijkheid de (existentiële) onzekerheid onder controle te krijgen. Verhalen zijn retrospectief en bieden prospectief uitzicht op hoop. Voorbeelden van een steunend collectief verhaal in de situatie van deze vrouw vormen de door haarzelf aangedragen teksten uit de bijbel: Kolossensen 1:5 '...om de hoop, die voor u is weggelegd in de hemelen...' en 1 Petrus 3:15 '...altijd bereid tot verantwoording aan al wie u rekenschap vraagt van de hoop, die in u is, doch met zachtmoedigheid en vreze...'. Het is bijzonder hoe zij deze teksten heeft onthouden en hoezeer zij telkens verbonden worden met haar bezoek als kind aan de kerk, zittend naast haar vader. Haar moeder wordt door haar nooit genoemd. Verhalen hebben altijd een relationele, generationele en retro- perspectivische component, waarbij het relationele en generationele bepalend is voor de inkleuring van het (retro-) perspectief. Luister bijvoorbeeld naar de manier waarop vluchtelingen praten over hun land van herkomst en de daar achtergebleven familie. Luister naar hun dromen over hun weerkeer. Je vindt die beelden (metaforen) terug in de eigentijdse popmuziek, in (socialistische) strijdliederen en ook in de bijbel. Ballingen die terugkeren en daarbij de mooiste dromen dromen over het land achter de horizon dat altijd groener is. Verhalen kunnen ook alleen maar verteld worden door gebruik te maken van de woordsymbolen die binnen een relatie met anderen zijn overgedragen. Verhalen plaatsen gebeurtenissen in een historisch en cultureel perspectief.

In het verhaal kun je telkens weer opnieuw aspecten van gebeurtenissen noemen, die een plaats geven en duiden en zo retrospectief de betekenis van het leven benoemen. In het gedicht van Vroman is dit te ontdekken:

kom vanavond met verhalen

hoe de oorlog is verdwenen,

en herhaal ze honderd malen: alle malen zal ik wenen

1.3. Verhalen ontstaan

Tijdens mijn derde contact met deze vrouw refereer ik aan ons vorige contact. Dat was ze al vergeten. Maar ze vroeg mij waar het toen over ging. Een aantal elementen uit ons vorige gesprek laat ik de revue passeren en ik vraag haar opnieuw iets meer te vertellen over haar jeugd. Zij gaat daarop in en verhaalt mij over haar vader, over de lagere school, over de zondagsschool, het kerkbezoek en de catechese. Alle 52 zondagen kent ze nog uit haar hoofd. 'De eerste is de belangrijkste' zegt ze en zij zegt het voor mij op. 'Wat is uw enige troost, beide in het leven en sterven... 'Ik ben van niet van mijzelf, ik ben van mijn Heiland'⁴, zo vat zij deze tekst samen. 'Dat geloofde mijn man ook.' 'Waarom hij en niet dat oude wrak dat ik ben?' voegde zij daar aan toe. Toen werd het stil en na die stilte met haar te hebben gedeeld, ben ik na een minuut of tien weg gegaan. Verhalen komen niet zomaar uit de lucht vallen. Ze ontstaan vaak daar waar de werkelijkheid geen recht doet aan de individuele beelden en ervaringen van welzijn. Bijvoorbeeld bij ziekte, geweld, armoede, onrecht. Situaties dus waar het leven conflicteert met de gewenste of gedachte realiteit. Waar een nieuwe stap moet worden gezet en de toekomst onduidelijk is, is de noodzaak om iets van ver te halen.

Een verhaal bestaat uit diverse dimensies.

In onze casus zien wij een intra-individuele dimensies: haar eigen beleven van de werkelijkheid en haar zelfbeeld. Wij zien een inter-individuele dimensie: de zondagsschool en catechisatie waar zij van haar ouders naar toe moest en een supra-individuele dimensie: de metafoor van het 'van de Heiland zijn' hetgeen in deze situatie van rauwe rouw een diepere betekenis van solidariteit krijgt. Niet alleen binnen een verhaal zien wij de verschillende dimensies, de verhalen zélf komen ook vanuit verschillende dimensies. Het verhaal over God, een verhaal over 'boven' wordt van 'buiten' aangeleverd. Het verhaal over hoe jij je hebt te gedragen, komt vanuit de familiecultuur, van buiten. Het verhaal over 'dit vind ik niet goed' is een verhaal dat stamt uit haar eigen individuatieproces, van binnen. Verhalen plaatsen de situatie en gebeurtenissen in een buiten (extern) en boven (transcendent) of in de mens zelf (immanent) liggend perspectief. Collectieve verhalen schijnen daarvoor de beste kaarten te hebben omdat ze het meest gedeeld zijn. Als voorbeelden noem ik het Hindoeïstans - karma - denken of het Christelijk bijbels-hemels denken die metaforen leveren die de eeuwen door voor mensen het begrijpen van hun leven en sterven mogelijk hebben gemaakt. Een verhaal verleent hoe dan ook betekenisgeving en refereert aan een ervaringswereld. Zij rechtvaardigen of duiden de discrepantie.

1.4 Verhalen en hun structuur

Pagina van 11

Verhalen vormen bij uitstek het domein van de geestelijke zorg.⁶ Als je mensen uitnodigt om op verhaal te komen, gebeurt er veel. Bij de vrouw uit onze casus kwam haar zelfbeeld in een ander perspectief te staan. Het ging over loyaliteiten met haar vader, de catechisatie, Jezus, haar man en haar kinderen. Door de wijze waarop zij haar situatie beschreef, kwam ten dele ook haar expliciete verhaal aan de orde, een verhaal in ruimte en tijd. 'Mijn gedachten zijn daar' en ze wees naar buiten in de richting van het dorp waar haar man begraven ligt. En met haar opmerking over God, kwam ook haar impliciete verhaal aan de orde. 'Met alles wat daarin moet worden meegedacht'. Die complexe meerdimensionale dynamische structuur is kenmerkend voor levensverhalen. In de loop van het leven krijgt deze structuur vorm. Ik onderscheid dus een drietal met elkaar interacterende dimensies waarbinnen impliciete en expliciete verhalen functioneren.

- De dimensie van buiten (inter-individueel): het verhaal waarbinnen je geboren bent en opgroeit, het gezins-, familie-, stad-, dorp- en leefwereldverhaal met zijn expliciete en impliciete verhalen en de daarin verweven oordelen en vooroordelen; de cultureel bepaalde concepten van mensbeelden, godsbeelden, wereld en tijdsbeelden;
- De dimensie van binnen (intra-individueel): het individuatieproces, een proces dat mede wordt bepaald door psychische en fysieke mogelijkheden;
- De dimensie van boven (supra-individueel): de grote overstijgende verhalen over God, de transcendenten idealen en de mythen.

De expliciet overgeleverde verhalen vormen vaak het topje van de ijsberg van de impliciete verhalen, die een sterke invloed uitoefenen op de ontwikkeling van de individuele narratieve structuur. Het zijn ook vooral de impliciete verhalen die de bronnen vormen van waaruit het individu en waaruit een gemeenschap de rechtvaardiging van feitelijke situaties vindt en waaraan individueel of gemeenschappelijk betekenis en (daaruit voortvloeiend) perspectief wordt ontleend.

1.5 Verhalen impliciet en expliciet

Voor de mensen uit het dorp waar onze mevrouw woonde was het tot een aantal jaren geleden de gewoonste zaak van de wereld dat je op zondag je zondagse kleren aandeed, dat je naar de kerk ging en bij voorkeur de rest van de zondag thuis bleef. Zondag was de rustdag en dat gold voor iedereen als een onuitgesproken regel. De mensen die vanuit de stad naar het dorp verhuisden waren hartelijk welkom maar als ze op zondag hun huis gingen opknappen, werd dit hen niet in dank afgenomen. In het dorp gold het veronderstelde en impliciete verhaal van 'kom ga met ons en doe als wij...'⁸ Als je je daar niet in kon voegen, hoorde je niet in die gemeenschap thuis. 'Dat waren goede tijden' vertelde ze. Tegenwoordig zijn er geen normen en waarden meer, de mensen doen maar 'wat goed is in hun ogen.'⁹ Het was ook de gewoonte dat je op de een of andere manier actief bij het dorp betrokken was. Het maakt niet uit hoe, als je maar iets deed en er was altijd genoeg te doen. Ook dat is tegenwoordig niet meer zo, 'die nieuwe mensen daar kan je niks mee', klaagde ze. Maar tussen belevingswerkelijkheid en werkelijkheidsbeleving zit soms een heel groot verschil, want haar buren, die 'nieuw' waren en nog maar acht jaar op het dorp woonden, deden haast alles voor het steeds minder mobiel

geworden echtpaar. En ook nu in huidige situatie kwamen zij trouw op bezoek. Haar buurvrouw is zelfs het eerste contactadres.

De reclame werkt veel met impliciete verhalen. Neem het verhaal van 'SIRE' (2002). Je ziet een buschauffeur die, al sturend, een lied uit een opera zingt. Hij heeft plezier in zijn werk en is volkomen zichzelf. Je ziet ook twee jonge vrouwen. Ze lachen naar elkaar tot één van de twee verstart, een koptelefoon opzet en je op de achtergrond eentonige ritmische geluiden hoort. Vooral de non-verbale manier waarop de communicatie tussen deze twee vrouwen vorm krijgt, spreekt in combinatie met het house-achtige discogeluid zonder woorden boekdelen voor hen die deze symbolen verstaan. De andere vrouw kijkt uit het raam, begint te glimlachen en zachtjes met de chauffeur mee te zingen. 'Durf jezelf te zijn' is de boodschap. De reclamemaker gaat er vanuit dat de doelgroep het impliciete verhaal inclusief de mores kent en van daaruit de visuele, auditieve en overige non-verbale signalen kan duiden.

Ook bij de mevrouw uit onze casus kom je de werking van dat impliciete verhaal tegen. Op zondag je huis vertimmeren, dat doe je toch niet en als je in het dorp woont dan doe je toch ook wat voor het dorp.

Zo'n impliciet verhaal ontstaat in de context van de micro - meso en macro samenleving. Door het te vertellen - en daarmee expliciet te maken - ontstaat een ander type verhaal. Het vertelde, expliciete verhaal doet nooit recht aan de volle werkelijkheid. Het schetst slechts dat deel en die aspecten die voor de verteller op dat moment, in die situatie, relevant zijn. Het gaat daarbij altijd over 'de werkelijkheid volgens mij, op dit moment, in deze situatie'. Zodra een woord(en) gegeven wordt aan een ervaring, treedt er een proces van verstening op en gaat het woord een eigen leven leiden. Als je het leven vergelijkt met een spinrag¹⁰ dan wordt in het expliciete verhaal, verhalenderwijze slechts een klein deel van cirkelsegment opgelicht.

1.6 Dimensie van de contexten

Zij vertelde over haar ouders, over hun devote levenshouding. In vrijwel ieder gesprek met haar kwam het verhaal over haar vader naar boven. Hoe hij zijn geloof vorm gaf en hoe dat van invloed is geweest op haar eigen gezin. Zij sprak erover hoe haar vader alles voor anderen over had, over de opstand van de arme mensen tegen het kerkbestuur. Zij was toen elf. De verhalen van vroeger gingen over het moeizaam vinden van werk, de veranderingen in kerk en samenleving en over het gezamenlijk gevecht om te overleven.

'God' zei ze. 'God' is voor haar niet zomaar een woord, het is een uiterst dynamisch relationeel en generationeel begrip. Met dit woord treedt zij in het veld van impliciete en expliciete afspraken waarmee mensen in hun situatie onderlinge communicatie mogelijk hebben gemaakt. Zij en velen met haar benoemen bepaalde situaties en ervaringen met het woord 'God'. Dit woord betekent voor deze oude vrouw van het Groninger platteland heel iets anders dan dat dit woord betekent voor een achttienjarige puber in hartje Amsterdam. Het woord 'God' heeft in de loop van haar leven een wisselende betekenis gekregen, en het krijgt een steeds nauwkeuriger invulling. God is telkens anders, heeft zij gezegd, maar die eerste vraag en antwoord van 'de Heidelberger' bleef voor haar altijd overeind, als een baken in zee.

1.7. Homogene en heterogene situaties

Bovenstaande geldt ook voor het ontstaan van verhalen binnen een homogene of heterogene situatie. In een gesuburbaniseerde samenleving zie je vaak dat mensen in totaal verschillende leefwerelden en taalvelden actief zijn. Zo kan de vriendelijke vader binnen zijn eigen rechtzinnig orthodoxe milieu een zeer beminnelijk en principieel mens zijn, die 's avond bij de maaltijd op gepaste wijze uit de Bijbel voorleest, voorgaat in gebed etc. Hij kan als zakenman in zijn fabriek iemand zijn die zijn hand er niet voor omdraait zijn concurrent een stap voor te zijn, zijn klant het vel over de neus te halen en ten opzichte van zijn personeel uitsluitend in termen van geld te denken.

Binnen hun eigen individuatieproces zullen mensen die verschillende verhalen integreren tot één verhaal. Er zijn mensen, zoals deze mevrouw in het verpleeghuis, die altijd op één en dezelfde plek hebben gewoond, geleefd en gewerkt. De tastbare wereld van onze mevrouw beperkte zich tot zes vierkante kilometer. Haar wereld- en mensbeeld en daarmee haar verhalen zien er anders uit dan bij mensen die verscheidene banen hebben op meerdere locaties en zich in meerdere leefsferen en taalvelden begeven.

Impliciete verhalen normeren in een homogene cultuur vaak duidelijker en anders dan in een heterogene cultuur. De gezagspositie van deze verhalen en de taal waarin die verhalen vorm krijgen is anders. Dat wordt het meest duidelijk wanneer een homogene cultuur wordt opengebroken door nieuw ingekomenen die hun eigen waarden en normen, taal en gedragingen vanuit een andere samenlevingsvormen meenemen. 'Die mensen gingen op zondag behangen, dat kan toch niet' vertelde deze mevrouw verontwaardigd.

Het is een gegeven dat mensen over verhalende oriëntatiekaders beschikken, zij kunnen dit gebruiken in situaties van 'het niet zeker weten'. Mensen zijn 'verhalende wezens'.

Het proces van expliciteren van verhalen biedt de mens de mogelijkheid om de realiteit te 'begrijpen' en daarna aan het oude verhaal voorbij te gaan, om tot een nieuw verhaal te kunnen komen. Met name in crisissituaties is het van belang om aan de verstoorde werkelijkheid voorbij te kunnen gaan en om nieuwe betekenissystemen te vinden. Dat gebeurt op het moment waarop je zegt, nu be-grijp ik het.

Dit is een hermeneutisch proces waarin ondermeer de meerdimensionale ver-staanshorizon¹² wordt verhelderd. Het levensverhaal als dynamisch interactief proces vormt daarbij de belangrijkste invalshoek.

2. Verhalen en de crisis

'Waarom moest mijn man nu eerder gaan dan ik, oud krakkemikkig wrak? Is er voor mij nog wel genade? Is mijn ziekte de schuld van mijn ongeloof? Is mijn lijden de boete voor mijn schuld?' 'Hoe bedoelt u 'schuld'?' was mijn vraag. Haar antwoord was 'nou dat met mijn moeder...' en toen werd het stil.

2.1. Wat is een crisis en wat zijn de effecten?

Een crisis is een gebeurtenis waardoor er geleidelijk of plotseling verlies van evenwicht,

harmonie, gezondheid, validiteit en individualiteit optreedt en waardoor het levensverhaal existentieel verstoord wordt. Een crisis is een onbeheersbaar proces. Het presenteert zich als iets waar de betrokkene niets aan kan doen en ook op het verloop van de gebeurtenis geen enkele invloed heeft. Het overlijden van haar man en de noodzakelijke plaatsing in ons verpleeghuis vermurwde de vrouw uit onze casus. Er ontstaat een situatie waarin het gevonden evenwicht dermate wordt verstoord dat mensen die dit ondergaan, genoodzaakt zijn te zoeken naar een nieuw evenwicht.

De opname in een verpleeghuis, ongeacht een korte of een langdurende opname, is op zichzelf een crisis. De leefomgeving moet worden gedeeld met anderen, vaak onbekenden voor wie je 'naakt' bent in jouw verstoordheid. Een opname heeft een verstorend effect op onder meer bestaande rolpatronen, toekomstverwachtingen en zelfs op de tot dan toe gehanteerde waarden en normen en overige concepten. Dat maakt een opname tot een extra diep ingrijpend emotioneel gebeuren. Voor veel mensen die in het verpleeghuis worden opgenomen betekent de opname ook nog eens een begin van een onomkeerbaar proces van onthechting. Er zullen nieuwe wegen moeten worden gevonden en nieuwe keuzes worden gemaakt. Deze keuzemomenten zijn momenten van discontinuïteit, bij uitstek momenten waarop de zingevingvraag actueel wordt. Het zijn ook de momenten waarop de identiteitsvraag impliciet centraal staat.

Het zorgsysteem gaat over iedereen in het algemeen en over niemand in het bijzonder. Ondanks alle mooie visies, doet een zorginstelling geen recht aan de individualiteit en de eigenheid van zorgvragers. Het dwingt noodzakelijkerwijze de zorgvrager zich aan te passen (adaptatie) aan de dynamiek van artsen, zusters, protocollen en procedures en maakt hiermee de zorgvragers aan elkaar gelijk. De zorgvrager moet zich aanpassen, zich schikken in (accommoderen) het systeem. Uit de gerontologie is echter bekend, dat oudere mensen minder goed worden in het accommoderen; hoewel de geriatrische patiënt zaken nog goed kan assimileren in reeds ontwikkelde schema's, kan ze veel minder makkelijk dan op jongere leeftijd nieuwe schema's aanmaken, ofwel accommoderen. In het algemeen komt dit tot uiting in de moeilijkheden die deze doelgroep heeft met bijvoorbeeld het wennen aan een nieuw muntenstelsel, het leren omgaan met bankpasjes, betaalautomaten op ns-stations en noem maar op. Wanneer oudere mensen worden opgenomen in een ziekenhuis of verpleeghuis betreft het dan ook een drievoudige crisis, omdat het niet kunnen accommoderen, jezelf aanpassen aan nieuwe schema's, tot verlies aan ervaren controle leidt.

2.1.1 Effecten

Aan de eis van accommodatie aan het steeds veranderende zorgsysteem c.q. de zorginstelling, is door de geriatrische patiënt moeilijk te voldoen. Dit leidt ook vaak tot vervreemding van het eigen levensverhaal. Dat levensverhaal vormt het kader waarbinnen mensen troost en vertroosting kunnen vinden, waar ze met de vergankelijkheid van wat hen dierbaar is kunnen omgaan, waar men de eigen tekortkomingen zonder gezichtsverlies onder ogen kan komen en

waar mensen kunnen knielen voor wat grootser is dan zij zelf zijn. Kortom, het levensverhaal vormt de bron waar intimiteit en integriteit in de omgang met dierbaren vorm kan krijgen. Het individueel levensverhaal in relatie tot de overstijgende verhalen, vormt het kader van waaruit het individu zin en betekenis ontleent en geeft aan de verschillende aspecten van het leven. Mijn hypothese is dat de crisis waarvan sprake is bij een opname in een verpleeghuis, dit kader onzichtbaar maakt c/q overspoelt, met als gevolg dat men de controle en het overzicht op het bestaan verliest. Bij tal van onderzoeken is gebleken dat als mensen geen controle kunnen uitoefenen over door hen als relevant ervaren omstandigheden, depressie een gevolg kan zijn. De werkelijkheid van het verloren evenwicht kan onoverkomelijk en onontkoombaar rauw blijken. Mensen voelen zich hulpeloos daar waar het resultaat van hun reactie nihil is. Als dit lang duurt, kan dit leiden tot een patroon van aangeleerde hulpeloosheid. Kenmerkend bij mensen die lijden aan aangeleerde hulpeloosheid, is een veranderde toeschrijvingsstijl (attributiestijl). Dit komt erop neer dat succes vooral in verband wordt gebracht met externe factoren, waarop je dus geen controle hebt, terwijl falen intern wordt toegeschreven. Wat goed gaat wordt dus als komend van buiten ervaren (dat ik beter word, komt door de goede dokter) en wat verkeerd gaat wordt als door hun eigen schuld ervaren ('dat ik nu ziek ben geworden, was vast niet gebeurd als ik maar...). Aangeleerde hulpeloosheid komt in z'n algemeenheid veel bij oudere verpleeghuis patiënten voor. In een verpleeghuis beleven mensen hun bestaan vaak als zou hun rol er niet meer toe doen. Er is dikwijls een sterk gevoel van verlies aan identiteit, als gevolg van een onvermogen tot assimilatie aan/binnen een allesoverheersend (zorg)systeem. Je wordt van individu tot patiënt, van kunstenaar in dat grote huis op de hoek tot patiënt nummer 201220 op kamer 4 west 1 van dokter a en zuster h. Dit impliceert dat de patiënt controle uit handen moet geven, moet opgaan in het zorgsysteem. Dat gevoel van verlies van identiteit kan versterkt worden doordat de belangstelling van buiten het verpleeghuis ook vaak afneemt. In het begin komen de kaarten nog wel, maar op de lange duur ebt de aandacht weg en ontstaat de ervaring dat je er niet meer of steeds minder toe doet. Je bent gedegradeerd tot een naam in het kerkblaadje. De taken die je nog deed zijn door anderen overgenomen. Zelfs je kleinkinderen komen zelden. Kortom je kunt het gevoel krijgen inwisselbaar te zijn.

Ervaringen met onbeheersbare gebeurtenissen hebben twee belangrijke effecten. Het eerste effect is dat de motivatie tot op verandering gericht gedrag wordt ondermijnd. Het tweede effect is dat het hebben van dergelijke ervaringen een negatief effect heeft op het vermogen tot leren, het enige dat geleerd wordt is dat men hulpeloos is. Seligman's³ noemt daarbij drie typen van storingen, de motivatie om te reageren wordt verlamd, het vermogen om succes waar te nemen wordt ondermijnd en emotionaliteit wordt verhoogd (dus motivatie storingen, ken storingen, en emotionele storingen).

3. Geestelijke zorg

In een situatie van een crisis verschuift de context van waaruit de verhalen inclusief de daarin geldende waarden en normen geldigheid hadden. De context vormt dan geen referentiepunt meer. Dit maakt dat mensen in een situatie terecht komen waarin geen in die situatie

functionele verhalen meer voorhanden zijn. De verhalen van hun leven en daarmee een deel van de manier waarop zij dat leven verhaalden, is hen letterlijk uit de vingers geglipt. Dat kan mensen verscheuren, passief maken en deprimeren.

Het levensverhaal en de daaraan verbonden narratieven is het domein van de geestelijke zorg. Omgaan met het levensverhaal is een narratief hermeneutische activiteit. Mijn interventie bestond hierin dat ik vanuit de eerder beschreven drie dimensies (buiten-, binnen- en boven-) structuur aanbracht om zo de lijn van haar leven te reconstrueren en in die lijn (retrospectief) te zoeken naar krachtbronnen die nu in deze situatie voor haar relevant zouden kunnen zijn. En die waren er in overvloed.

Geestelijke zorg is relevant daar waar de discrepantie tussen de gewenste werkelijkheid en ervaren werkelijkheid onbegrijpelijk is. Of anders gezegd, daar waar een gat in het spinrag geslagen is. De gewenste werkelijkheid kleurt de ervaren werkelijkheid. De discrepantie wordt begrijpelijk gemaakt door de verhalen over de gewenste werkelijkheid. Verhalen kunnen centrale levensthema's, zoals 'schuld en boete', 'zonde en schaamte', 'bevrijding en gevangenschap', autonomie en afhankelijkheid', 'immanentie en transcendentie' geheel of ten dele transparant maken.

Geestelijke zorg is daar nodig waar de crisis de grip op verhalende oriëntatiekaders in het levensverhaal dermate heeft verstoord, dat zonder deskundige hulp het gevoel van controle in de actuele situatie niet hersteld kan worden. In het verpleeghuis gaat het vaak over het ervaren van verminderde controle over levensgebieden als sociale relaties, mobiliteit, zelfstandig wonen etc, etc. Door mensen letterlijk bij hun existentieel verhalende oriëntatiekaders terug te brengen kunnen zij, op verhaal komend, de krachtbronnen in hun eigen levensverhaal weer terug vinden, en zo weer opnieuw bevestiging vinden in hun identiteit en hun bestemming.

Geestelijke zorg herstelt het gevoel van controle door de crisis in het levensverhaal terug te plaatsen en samen met de patiënt het levensverhaal te reconstrueren. Daarmee wordt de ervaring opgedaan van controle over de eigen situatie met als mogelijk gevolg een afname van klachten van depressiviteit, angst en initiatiefloosheid, voor zover deze symptomen gerelateerd zijn aan de crisis. Kortom, als opnieuw vanuit het levensverhaal betekenis kan worden gegeven aan de huidige situatie zullen gevoelens van controle toenemen en klachten van depressiviteit afnemen.

In de hermeneutisch narratieve benadering worden mensen geholpen om zo mogelijk zelfstandig op verhaal te komen.

4. Resumerend

Bij het beschrijven van wat een verhaal is, het analyseren en structureren van verhalen kwam een aantal thema's aan de orde. Als eerste het ontstaan van verhalen, de functie van verhalen en de impliciete en expliciete dimensie van verhalen. Deze dimensie heb ik gepositioneerd in het meerdimensionale schema van binnen naar boven, via buiten. Onder expliciete verhalen versta ik het verhaal over de mores zoals binnen kerk en samenleving dat openlijk besproken wordt. Het impliciete verhaal is het verhaal wat zonder woorden stuurt, 'kom ga met ons en doe als wij...'. Ook kwam de context van verhalen, van homogeen tot heterogeen aan de orde.

Pagina van 11

Homogene verhalen zijn verhalen tussen mensen die binnen eenzelfde (gesloten) cultuur leven. Heterogene verhalen zijn de verhalen die door mensen gedeeld worden als zij zich in meerdere leefsituaties begeven. Homogeen en heterogeen heeft ook met diverse taalvelden te maken. Tot slot heb ik geconstateerd dat een crisis raakt aan een aantal existentiële thema's en dat door het verlies van betekenis van collectieve verhalen mensen meer en meer op hun eigen individuele verhalen aangewezen zijn. Hierbij heb ik geconstateerd dat in een situatie van een crisis, de context waarin de verhalen inclusief de daarin geldende waarden en normen geldigheid hadden, verschuift. De context vormt dan geen referentiepunt meer.

5. Conclusie

De essentie van geestelijke zorg is het herstellen van de biografische continuïteit van een zorgdragende bij een (plotselinge) biografische discontinuïteit. Geestelijke zorg probeert een biografische continuïteit te bewerkstelligen. Geestelijke zorg is er begeleitend en hulpverlenend op gericht om zorgvragers uit te nodigen hun situaties van discontinuïteit te overstijgen door hun proces te analyseren op het niveau waarop continuïteit is te vinden. Met andere woorden, hen hun levensverhaal en hun situatie te laten interpreteren vanuit een ander abstractieniveau. En vanuit dat andere abstractieniveau kan ik ontdekken dat ik nog steeds leef en dat ik méér ben dan die rolstoel waar ik de rest van mijn leven toe veroordeeld ben, en weet ik vanuit dat andere abstractieniveau dat ik van het leven kan genieten op een manier die ik voordien niet voor mogelijk zou hebben gehouden. Geestelijke zorg kan vanuit het individuele levensverhaal 'shiften' tussen abstractieniveau's en geeft daarmee te denken.

Noten

1. Elke mogelijke herkenning door derden berust op toeval.
2. G. Boogaard, 'Immanuël' in Tijd en teken, G.F. Callenbach Nijkerk 3e druk, pagina 14.
3. Leo Vromans 1957.
4. Vraag en antwoord 1 van de Heidelberger Catechismus.
5. Drs. G. Breeuwsma, De constructie van de levensloop, Boom Amsterdam/Meppel 1994, pag. 59/332.
6. Prof. Dr. Johan Bouwer, De hermeneutisch-diagnostische competentie van de geestelijk zorgverlener, Tijdschrift Geestelijke Verzorging (TGV), 6e jrg nm 28, pagina 83.
7. F. Postema, Met meer dan hart en ziel, Ekklesia, Dr. J. Bouwer e.a. 2000, pagina 119.
8. Psalm 122: 1 berijmd.
9. Daarmee refererend aan woorden (taal) uit Romeinen 3: 12.
10. Drs. Victorine de Graaf, The Storyteller, Rijksuniversiteit Groningen 2002.
11. Dr. Th. De Boer, Hermeneutiek, Th. De Boer e.a. Boom Meppel, 1988, pagina 90 e.v.
12. Dr. Th. C. W. Oudemans, Hermeneutiek, Th. De Boer e.a. Boom Meppel, 1988, pagina 54 e.v.
13. Martin E.P. Seligman, Hulpeloosheid, H. Nelissen, Bloemendaal 1979. Zie ook Aleid Schilder, Hulpeloos maar schuldig, Kok Kampen 1988.

Dit artikel is eveneens geplaatst in het nieuwe handboek geestelijke verzorging onder redactie van Jaap Dolaard, pagina 410, 2006, Kok Kampen